

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2021, 5 (2): 404-428.

Medeniyet ve Cemiyet Harmanı: İslâm Şehirleri (7-19. Yüzyıl)

A Fusion of Civilization and Society: Islamic Cities (7th-19th Centuries)

Merve Nur ÖZKAN

**Yüksek Lisans Öğrencisi, İHÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Din Bilimleri Ana
Bilim Dalı**

**Graduate Student, IHU School of Graduate Studies, Department of Religious
Studies**

mervenurozkan1@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4487-0580

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 23.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 06.12.2021
Yayın Tarihi / Published : 25.12.2021
Yayın Sezonu : Aralık
Pub Date Season : December

Atıf/Cite as: Özkan, Merve Nur. " Medeniyet ve Cemiyet Harmanı: İslâm Şehirleri (7-19. Yüzyıl)".
Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 5 / 2 (Aralık 2021): 404-428.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- İstanbul- Turkey. All rights reserved.

Medeniyet ve Cemiyet Harmanı: İslâm Şehirleri (7-19.Yüzyıl)

Öz

Şehirlerin, yeni medeniyetlere kapı açmasıyla öznel; medeniyet ve cemiyetler tarafından şekillenmesi ile nesnel olmak üzere iki yönü olmuştur. Şehirler medeniyetleri, medeniyetler de şehirleri etkilemiştir. Medeniyet ve cemiyetin harmanlandığı şehirlerden olan İslâm şehirleri, doğasında olan farklı kültürlerle etkileşerek zengin bir çeşitliliğe sahip olmasına karşın, İslâm Medeniyetinin özünü kaybetmemesi ile ortak unsurlara sahip olmuştur. Bu sebeple cemiyet, İslâm Medeniyeti ve İslâm şehirleri üçlüsünün birbirinden ayrı değil, bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirilmesi önemli bir konu olmuştur. Yapılan bu çalışmada, bir disiplin olarak şehirlerin incelendiği literatür, şehirlerin rolleri, şehirlerin kendi kimliği ile okunmasının önemi, İslâmî öz ve değerler ışığında 7-19. yüzyıllar arasındaki İslâm Medeniyeti ve cemiyet harmanı İslâm şehirleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, İslâm Medeniyeti, İslâm Şehri, İslâm Şehirlerinde Ortak Unsurlar, Değerler.

A Fusion of Civilization and Society: Islamic Cities (7th-19th Centuries)

Abstract

Subjective as cities open the door to new civilizations; it has had two aspects, objective with its forming by civilizations and societies. Cities have affected civilizations and civilizations affected cities. On one hand, Islamic Cities, which are one of the cities where civilization and society are fused, have a rich diversity by interacting with different cultures inherent in them. On the other hand, Islamic cities have also common elements with the fact that Islamic Civilization does not lose its essence. For this reason, it has been an important issue to evaluate the trio of communities, Islamic Civilizations, and Islamic cities from a holistic approach, not separate from each other. In this study, the literature in which cities are discussed as a discipline, the roles of cities, the importance of understanding cities with their own identity, and the Islamic Civilization and society fused Islamic cities, which were in the period between the 7th and 19th centuries, have been discussed in the light of Islamic essences and values.

Keywords: Civilization, Islamic Civilization, Islamic City, Common elements in the Islamic Cities, Values.

Giriş

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad: 2602-3067]

Cilt / Vol: 5,
Sayı/Issue: 2,
2021

Şehirleri okumak, tarihte etkili olmuş medeniyetleri, toplumu, şehirlerin hangi şartlarda kurulduğunu, kimler tarafından hangi etkenlerle nasıl şekillendirildiğini; şehirlerin, medeniyet ve toplumu şekillendirmede nasıl bir rol üstlendiğini anlamak açısından önemli bir konu olmuştur. Nitekim medeniyet ve cemiyetlerin harmanı olmuş şehirler, günümüze kadar ağırladığı eserlerle, zamanın akıcılığına meydan okurcasına, tüm canlılığıyla bizlere varoluşlarının arka planını anlatmak istemiştir. İslâm şehirleri de tam olarak anlaşılabilir için varlıklarının arka planındaki medeniyet, toplum ve değerlerle okunmayı beklemiştir.

Çalışmada 7-19. yüzyıllar arasındaki İslâm şehirlerinden bahsedilmiştir. İslâm şehirlerinde 19. yüzyıla kadar olan sürecin ele alınma sebebi ise, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrası Turgut Cansever'in ifadesi ile şehirleşmede yaşanan zihniyet değişiklikleri sürecinin gelişme dönemi sürecine girmiş olmasıdır.¹ Burada Medine prototipine dayalı İslâm şehirlerinin ele alınması amaçlandığı için bahsedilen aralığı kapsamıştır. Bu çalışmanın amacı, daha önce yapılan İslâm şehirleriyle ilgili çalışmalardan istifade edilmekle birlikte özellikle bir disiplin olarak şehirleri incelemeye almış yabancı literatürde öncü kimliğe sahip sosyologlara ait şehir tanımlarının İslâm şehirleri ile örtüşüp örtüşmediği, örtüşmüyor ise nedenine yeterince değinilmediği düşünüldüğü için,² 19. yüzyıl itibariyle yabancı literatürde yer alan bazı kaynaklardaki şehir tanımları ve özeldede 7-19. yüzyıllar arasındaki İslâm şehirlerine dair ifadeleri ve bunların İslâm şehirleriyle ne kadar örtüştüğünü; toplum, şehir ve medeniyetlerin birbirleriyle ilişkisini; şehirlerin kendine özgü kimliklerle okunmasının önemini, İslâm Medeniyeti ve şehirlerinin nasıl ortaya çıktığını, İslâm şehirlerinin ortak unsurlarının neler olduğunu ele almak olmuştur.

1. Yabancı Literatürde Bazı Şehir Tanımları

Şehirlerin tarihinin yazılması çok eski dönemlere kadar götürülebilse de bağımsız bir disiplin olarak şehir tarihi yazımının çok geriye gitmediği

¹ Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Şehri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010). 87-128.

² İslâm şehirlerini ele alan makalelerde çalışmamızda yer verilen kent sosyologlarının tanımlarına ve İslâm şehirleriyle karşılaştırmalara yeterince yer verilmediği, tez olarak ise Uçar'ın genelde marksist teorisyenleri özeldede ise sosyolog Lefebvre'in mekân dönemselleştirme kuramı ile Medine'deki yaşamı ele aldığı kapsamlı bir doktora tezi olmakla birlikte, Bk. İlyas Uçar, *Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medine'de Gündelik Hayat*, (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), genel olarak çalışmalarda diğer kent sosyologlarının da tanımlarını içeren "Yabancı literatürde şehir-İslâm şehirleri" ile ilgili bir karşılaştırmaya yeterince yer verilmediği düşünülmüştür.

bilinmektedir.³ Dolayısıyla şehirler, ancak 19. yüzyılda ayrı bir disiplin olarak yer almıştır. Kent sosyolojisi olarak ifade edilen disiplin, bahsedilen yüzyılda ayrı olarak ortaya çıkmasına karşın kendinden önceki yüzyıllara dair şehir incelemelerini de içermiş, düşünürlerin 7-19. yüzyıllar arasını da kapsayan şehirlerle ilgili birtakım görüşlere sahip olduğu görülmüştür. Tanımlar incelendiğinde, bazı düşünürler doğrudan İslâm şehirleri ile ilgili görüşler sunmasa da dönemlere göre yaptıkları genellemelerde çalışmada yer verilen aralığı da kapsayan çıkarımlarda bulunmuş, diğer bazı düşünürler ise doğrudan İslâm şehirlerine de çalışmalarında yer vermişlerdir.

Disipline ait yabancı literatürde yer alan tanımlara göre şehir; sosyolojik çalışmaların temel unsurunun ahlâk olduğunu ileri süren Durkheim için ahlakî kontrolün bozulduğu yer,⁴ Simmel için insanların zihniyetlerinin değişerek duyarsızlaşmaya, bireyselleşmeye mecbur kaldığı yer,⁵ Wirth için yaşam biçimlerinin değiştiği, bunun için yalnızca şehir içinde bulunmanın şart olmadığı, zihinsel olarak yaşam biçimini etkilemesinin yeterli olduğu yer,⁶ Marx ve Engels için kapitalist üretimin geliştiği yer⁷ anlamına gelmiştir. Neo-Marksizm kuramcılarında marksizmi yeniden canlandıran Lefebvre için ise şehir hem ürün hem de üretici olmuştur. Şehir oluşumunun her bir döneminde farklı mekânlardan bahseden Lefebvre'e göre, "Kutsal mekân" döneminde insanlar tarafından bazı mekânlara dinî anlamlar atfedilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Mekânların dinî ve siyasî nitelik kazanmasıyla bu iki niteliğe sahip kurumlar baskınlaşmış, bunun sonucunda bazı çıkarlar için lanetli veya kutsal ayrımına giden din merkezli cezalandırmalar, tehditler ortaya çıkmıştır.⁸ Bu tür mekânlar ilk şehir devletlerinin ortaya çıkmasından Ortaçağ'a kadar sürmüştür. Bu dönemden sonra ise bir diğer üretim aşaması olan farklı bir mekân, dinî kodlar ortadan kaldırılarak üretilmiştir.⁹ Diğer neo-marxist sosyologlar Harvey¹⁰ ve Castells¹¹ için de şehir bir çıkar, kapitalizm

³ Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (Eylül 2005), 9-26.

⁴ Richard E. Blanton, "Anthropological Studies of Cities", *Annual Review of Anthropology* 5/1 (1976), 249-264.

⁵ Georg Simmel, "The Sociology of Georg Simmel, "Metropolis and Mental Life", *The Urban Sociology Reader*, ed. Jan Lin- Christopher Mele (New York: Routledge, 2013), 23-31.

⁶ Louis Wirth, "Urbanism as a Way of Life", *The Urban Sociology Reader*, ed. Jan Lin- Christopher Mele (New York: Routledge, 2013), 32-41.

⁷ Karl Marx- Friedrich Engels, "Manifesto of the Communist Party (February 1848)", *Selected Works* çev. Samuel Moore, (Moscow: Progress Publishers, 1969), 1/98-137.

⁸ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014), 247.

⁹ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden 264.

¹⁰ David Harvey, "The Right to the City", *The City Reader*, ed. Richard T. LeGates- Frederich Stout (New York: Routledge, 2016), 270-278.

¹¹ Manuel Castells, "Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of

kapısı, tüketim alanı olmuştur. Marksist düşünce için din, aslında Ortaçağ Avrupası'nda 5-9. yüzyıllar arasında temelleri ortaya atılan feodalite sisteminde¹² burjuvalar tarafından çıkarlar için kullanılan ve tarihsel bir sürecin parçası olmuş, kapitalizmin son bulmasıyla anlamını kaybedecek bir sistem olmuştur.¹³

Weber için ise Simmel'in görüşüyle benzer bir şekilde şehir, hesaplayıcı rasyonelliğin bir diğer deyişle artık duygular yerine akılcılığın baskınlaştığı yer olmuştur. Weber, Avrupa şehirleri ile Doğu şehirlerini kıyaslayarak yaptığı şehir değerlendirmesinde, kentsel topluluğun ilk olarak yalnızca Avrupa'da ortaya çıktığını, Yakın Doğu'da istisnalar olmakla birlikte bunun çok az olduğunu ve olanların da sadece ilkel biçimlerde var olduklarını ifade etmiştir. Çünkü ona göre kentsel bir topluluktan bahsedebilmek için bazı kriterlerin olması gerekmektedir. Bu kriterlerden bir tanesi de toplumun söz sahibi olabildiği bir düzen olmuştur. Buna karşın Doğu ülkelerindeki yerleşimlerde bir aristokrasi olduğunu, toplumun söz hakkı olmadığını vurgulamıştır. Aristokrasi düzenine göre yerleşimlerdeki otorite sahibi kişiler, yalnızca soylu aileler ve toprak sahipleri olmuştur. Bu aristokrasi, soylu bir aileden gelen Hz. Muhammed'in döneminde de söz konusu olmuştur.¹⁴ Ona göre aristokrasi ve tabii olarak ticaret odaklı Asya ve Doğu yerleşimlerinde toplumsal faaliyetler halkı oluşturan toplumun ürünü olamamıştır. Dolayısıyla buralarda bir şehirden bahsetmek mümkün olmamıştır. İstanbul'da da İslâmî Ortaçağ'dan 16. yüzyıla kadar bir şehir temsili söz konusu olmamıştır. Hatta 16. yüzyıl da buna dahil olmuştur.¹⁵

Kent sosyolojisinde başlıca literatür kaynakları incelendiğinde tabiri caizse karamsar bir yapıda ele alınmış şehirler, toplum ahlâkının bozulması, kırsaldakinden farklı olarak daha bireysel davranılması, bazı sistemlerle kapitalizmin ortaya çıkmasına sebep olması, aristokrasinin toplumda baskın olması, duyguların yerini hesapçılığın ve aklın alması, para ekonomisinin ön planda olması, şehirde dinin yalnızca bir tarihî unsur olduğu ve çıkarlar için kullanıldığı gibi düşüncelerle yer almıştır. Oysaki şehirlerin medeniyet ve cemiyet bağlamında iki yönü olmuştur. Birinci yönüyle şehir, insanlar

Urbanism in the Information Age", *The City Reader*, ed. Richard T. LeGates- Frederich Stout (New York: Routledge, 2016), 229-240.

¹² Ebru Erez, *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi* (Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

¹³ Marx- Engels, "Manifesto of the Communist Party (February 1848)", 1/98-137.

¹⁴ Max Weber, *The City*, çev. Don Martindale- Gertrud Neuwirth (New York: The Free Press, 1966). 80-89.

¹⁵ Weber, *The City*, çev. Don Martindale- Gertrud Neuwirth, 88.

aracılığıyla manevî-sembolik değerlere ve fizikî ihtiyaçlara göre şekillenmiştir.¹⁶ Bu yönüyle şehirler nesnel olmuştur. Öyle ki Lewis Mumford “...Her nesil inşa ettiği binalara biyografisini yazar...” ifadesi ile şehrin şekillendiğini ifade etmiştir.¹⁷ Diğer yönüyle ise şehir öznel olmuştur. Şehir, cemiyetin zihniyetini, yaşam biçimlerini, fizikî unsurlara ve toplumsal dinamiklere insanların yüklediği manaları şekillendiren, dönüştüren bir etkiye sahip olmuştur. Bağımsız bir güç haline gelen özne konumundaki şehir, tarihî süreci de şekillendiren, dönüştüren bir gerçeklik olmuş ve “...Şehir insan etkilerini, insan da şehrin etkilerini tasvir etmiştir...”¹⁸. Bir madalyonun iki yüzünün olduğu, yüzlerinin ayrı ayrı değil bir bütün olarak ele alındığı gibi, şehirlerin de iki rolü olmasından dolayı bir rolünü ötekinden ayırarak şehre ve medeniyete tek yönlü rol vermek, şehrin etkinliğini sığlaştırmak olmuştur. Bu sebeple özelde İslâm şehirleri, medeniyet tarihiyle birlikte, kültür, değerler, mimarî, siyasî, iktisadî, coğrafi konum gibi özellikleri de dikkate alınarak incelenmiştir.

2. İslâm Medeniyeti ve İslâm Şehirleri

İslâm, Mekke şehrinde doğmuş, 622 yılında eski adıyla Yesrib, fakat bu adın ‘fesad’ manasına gelmesinden dolayı Hz. Muhammed’in hicret etmesinden sonraki değiştirilmiş adıyla Medinetü'l-Münevvere (Aydınlanmış Şehir)’de bir medeniyete kapı açarak yayılmıştır.¹⁹ İslâm tarihinde dinin yayılmasına ve İslâm kültürünün yeni bir medeniyet merhalesinde oluşmasına öncü olan ilk şehirleşme medeniyetin inceliklerinin, güvenliğinin, refahın talep ettiği hayatın²⁰ sonucu olarak İslâm alemi için burada olmuştur. Hicretin ilk yılında yapılan ve insan ilişkilerini, sosyal yapıyı düzenleme amacıyla dünyada ilk yazılı anayasa olan Medine Sözleşmesi’nin burada bulunan halkla imzalanması ve böylelikle bir süre için tek millet olunması²¹, Müslümanların kendilerine ait olan hicrî takvimin kullanılmaya başlanması²² da Medine şehrinin bir mekân olarak medeniyetin başlangıcı olduğunu göstermiştir.²³ Öyle ki Cansever, “Medeniyet

¹⁶ İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014).

¹⁷ Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, 9-26.

¹⁸ Ahmet Davutoğlu, “Medeniyetler ve Şehirler”, *Tarihin Öznesi Olarak Şehir: Medeniyetler Tarihi ve Eksen Şehirler* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 73-106.

¹⁹ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 311-318.

²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), 1/307-308.

²¹ Salih Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1983), 1/501

²² Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 1/451.

²³ Mevlüt Koyuncu, “Medine Şehir Devleti”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 11/2 (2009), 87-103.

'Medine'de olmak' demektir."²⁴ ifadesiyle İslâm dininin medeniyet ve şehirle etkileşimini vurgulamıştır.

İslâm inancının bir şehirde yayılmaya başlamasının yanında getirdiği avantajları olmuştur. Hz. Muhammed'in bizzat kendisinin öncülüğünde siyasî, askerî, hukukî, ekonomik ve sosyal alanlarda uygulamalar yapması ile İslâm Medeniyeti bir şehirde sağlam temeller üzerine oturmuştur. Bunun bir sonucu olarak İslâmiyet'in belli bir düzen içinde hızlı bir şekilde tanınup yayılması, şehrin dinamiklerinin ve fizikî yapısının İslâm'a uygun olarak düzenlenmesi sağlanmıştır. Nitekim İslâmileşmiş bir medeniyetin zemini çok eski tarihlere dayanmakla beraber, hicretten sonraki tadrîcen İslâmileşmeyle bir İslâm Medeniyeti ortaya çıkmıştır.²⁵ Hz. Muhammed bu şehirde başlattığı medeniyet hamlesiyle birey, aile, miras, kamu ve uluslararası hukuk gibi yaşama ait değerlerin temel ilkelerini belirleyerek gelecek kuşaklara miras bırakmıştır.²⁶ Böylelikle başka bölgelerden şehre gelenlerin İslâm Medeniyetini tanınması kolaylaşmış ve kendi bölgelerine İslâm'ı yaymalarına kaynaklık etmiştir.

Medine, bulunduğu konumla sınırlı bir düzende kalmamıştır; bundan sonra inanç, sistemli bir sıra, çok kültürlülük bakımından bir *İslâm Şehri modeli* olmuştur. İlk İslâm şehri kurucularına örnek olmuş ve yüzyıllar boyunca bir medeniyete öncülüğü ile model olma konumunu korumuştur.²⁷ Dolayısıyla sonraki yüzyıllarda kurulan İslâm şehirlerinin, bir medeniyeti içinde barındıran Medine prototipinin yeni formları olduğu ifade edilebilir. Medine'nin özünü içinde barındıran yeni formlardaki İslâm şehirleri, kurucuları tarafından İslâm Medeniyeti öncülüğünde kurulmuş ve şehir İslâm Medeniyeti oluşumunda özne rol oynamıştır. İslâm şehri kurucuları kurdukları ve fethettikleri şehirlerde İslâm'ın gerektirdiği şekilde tutumlar sergilemişlerdir. Rehberleri İslâm dini, modelleri de Medine olmuştur. Bunu Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan Kudüs, Bağdat, Kurtuba, İsfahan, Semerkand, Buhara, Halep, Şam, Bursa, Konya, İstanbul gibi önemli İslâm şehirlerinde görmek mümkün olmuştur.

Her medeniyetin hem etkilenme hem de etkileme gibi iki yönünün olması sebebiyle, İslâm Medeniyeti de kendinden önceki medeniyetlerden etkilenmiş

²⁴ Cansever, "Osmanlı Şehri", 87-128.

²⁵ Marshall G.S. Hodgson, "İslâm'ın Din ve Medeniyet Manzarası", *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993).

²⁶Bk. Yasin Yılmaz, "İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2021), 591-612.

²⁷ Muammer Gül, "İslâm ve Şehir", *Muhafazakâr Düşünce* 23 (2010), 74-85.

ve kendinden sonraki medeniyetlere maddî ve manevî katkılar sağlamıştır.²⁸ Şehirlerin dinamik yapısı ile İslâm Medeniyeti eriştiği yerlerde kültürel zenginlikler elde etmiş, bulunduğu bölge şartlarına göre İslâm'a uygun bir şekilde harmanlanarak değişimler yaşamıştır. Öyle ki İslâm medeniyetindeki gelişmeler özellikle tarihlerinin türlü çağlarında çeşitli toplumlar ile münasebet içinde olmasıyla yaşanmıştır.²⁹ İslâm dünyasındaki etkileşimin geldiği seviye o kadar belirginleşmiştir ki Demirci'nin aktardığına göre, bir Batılı'nın ifadesiyle; "İslâm şehirleri âleminin her yerinde şehirler, bir bitki ve çiçek gibi birdenbire ortaya çıkıyor, tomurcuklanıyor ve çatlayıp açılıyordu."³⁰ denilmiştir. Şehirleşme kültürünü, öncü bir Peygamber ve Medine şehri ile iliklerine kadar benimseyip, pratik hayatını buna göre sentezleyen bir İslâm cemiyeti; bu sayede her geçen gün farklı bölge ve cemiyetlerle etkileşimi nihayetinde hem mimarî hem de kültürel açıdan İslâm'ın en güzel eserleri olan İslâm şehirlerini ortaya koymuştur. Müslüman dünyasının muhtelif ülkelerle arasındaki ilişkiler medeniyet mahsüllerinin elden ele geçmesine oldukça yardımcı olmuştur.³¹ Dolayısıyla Hz. Muhammed Medine'de vahye dayanan, akla güvenen ve ilimle gelişen bir medeniyeti miras bırakmasıyla ilerleyen zamanlarda buna bağlı kalındığı sürelerde büyük şehirler inşa edilmesine, medenî gelişmelere öncülük etmiştir.³²

Yaradan evvela 'Oku!' buyurmuş, Hz. Muhammed okuyup yaşamıştır ve O'nun önderliğinde diğer Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'deki ayetleri ve Allah'ın kevnî ayetleri olan Kâinat kitabını okumuştur.³³ Gazzâlî'nin, "ayetleri okumak" kavramını anlamak ve idrak etmekle eş değer gördüğü³⁴ üzere İslâm şehirlerinde İslâm dininin idrâk edildiği, din ile ilmin kol kola olduğu, yüzbinlerce eserin verildiği bir dönem söz konusu olmuştur. Halifelerin paralar üzerine bir dönem ismini Medinetü's-selâm (Barış Şehri) olarak yazdırdığı ve Halife Mansûr tarafından inşa edilen Bağdat³⁵ bu şehirlerden bir tanesi olmuştur. Bir dönem İslâm Medeniyetinin ve ilmin merkezi haline gelip önemli ilim ve devlet adamlarına ev sahipliği yapmış olan Bağdat, o günün Avrupa merkezli bir tanımıyla *Karanlık Çağ* olarak adlandırılan Ortaçağ'ı yaşarken, aynı

²⁸ İsmet Kayaoğlu, "İslâm Kültürünün Doğuşu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 205-211.

²⁹ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940), 10.

³⁰ Mustafa Demirci, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri" *İstem* 1/2 (2003), 129-146.

³¹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü, 57.

³² Yılmaz, "İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme", 591-612.

³³ Âdem Özkan, *Bilim Tarihinde Ezberbozan: Prof. Dr. Fuat Sezgin'le Birlikte* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2019), 91.

³⁴ Muhammed Gazali, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, çev. Emrullah İşler (Ankara: Sor Yayıncılık, 1993), 50.

³⁵ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü, 49.

dönemde İslâm Medeniyeti için *Altın Çağın* yaşandığı döneme önderlik etmiş bir ilim şehri olmuştur.³⁶ Nitekim Fuat Sezgin İslâm Medeniyeti hakkında “*İslâm’ın ilk asrından beri ilimle uğraşmayan, ilim yolunda çabası olmayan adeta kınandığı, bütün nazarların ilme çevrildiği, ‘İnsan için çalıştığından başkası yoktur.’*³⁷ *ayetinin Müslümanlarda icatlar, keşifler ve ilmi eserler olarak vücut bulduğunu*” ifade etmiştir.³⁸

Tarihe geçmiş, ilimle meşgul olmuş İslâm öncüleri, şehir kurucuları, fâtiler İslâmî değerlerin aydınlatıldığı bilinç ve zihniyet ile Hz. Peygamber’in Medine’de temellerini attığı medeniyeti geliştirerek ortak unsurlar aracılığıyla evrensel hale yükseltmişlerdir. Söz konusu evrensel niteliğinden dolayı İslâm Medeniyeti, yüzyıllar boyunca insanlığı bir medeniyet çatısı altında birleştirmeye, diğer tüm medeniyetlerden daha fazla yaklaşmıştır.³⁹ Hodgson’a göre “*...Müslümanlar, zamanla kendi ibadet ve akideleri kadar kurumları, sanat ve edebiyatı, ilim ve fenni, sosyal ve siyasi teşekkülleri ile bu inancı taşıyan yeni bir toplum vücuda getirmeyi başarmışlardır...*” ve bunların tamamı İslâmî bir mühür taşımıştır.⁴⁰ Nitekim, İslâm Medeniyetinin meziyetleri; insanın yaratılışıyla aklın uygunluğunu, her şeyin idarecisinin Allah olduğunu ve merkezin O olduğunu hatırlatmak, fikir olgunluğu ile hayatın amacını açıklayıp yapılan amelde bu olgunlukla tatmin olmak, fertlerin hedefini toplumsal gayeye yükselterek insanların birliğini sağlamak, sayılan diğer meziyetlere uyarak yapılan amellerin güven duygusu vermesini sağlamak olmuştur.⁴¹

İslâm Medeniyetinin meziyetleriyle birlikte zenginliğin en hayırlısının gönül zenginliği olduğunu buyuran Hz. Muhammed’in⁴² örneği üzere İstanbul fâtihi, iki denizin hakanı (hakanü’l-bahreyn) ve iki karanın sultanı (sultanü’l-berreyn) Fatih Sultan Mehmet⁴³ “*Hüner bir şehir bünyâd etmektir; Reâyâ kalbin âbâd etmektir.*” ifadesiyle asıl marifetin şehir inşa etmekle birlikte halkın kalbini kazanmak olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Böyle bir anlayışla İslâm Medeniyeti çatısı altındaki şehir toplumu belli bir düzen ve birlik içerisinde yaşamıştır. Bir İslâm

³⁶ Ömer Ali Keskin, “Batı’nın Karanlık Doğu’nun Altın Çağında Bilim: İslâm Bilim Tarihi Açısından Bir Karşılaştırma”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Aralık 2019), 133-154.
³⁷ en-Necm, 53/39.

³⁸ Özkan, *Bilim Tarihinde Ezberbozan: Prof. Dr. Fuat Sezgin’le Birlikte*, 55-70.

³⁹ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1*, çev. Metin Karabaşoğlu.

⁴⁰ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1*, çev. Metin Karabaşoğlu.

⁴¹ Ebul A’la el-Mevdûdî, *İslâm Medeniyeti Esasları ve Menşei*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Hilal Yayınları, 1968), 47-69.

⁴² Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 2/618.

⁴³ Halil İnalçık, *İki Karanın Sultanı İki Denizin Hakanı Kayseri Rûm: Fatih Sultan Mehmed Han* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

⁴⁴ Mehmet Öz, “Fatih ve Fetih Ruhu” *Türk Yurdu* 107/369 (Mayıs 2018).

öncüsünün rehberliğiyle şekillenmiş İslâm şehirleri ve kolektif akıl-ruh ile bütünlük arz etmiş İslâm dünya görüşü, İnalıcık'ın ifadesi ile "... İslâm'ın emir ve yasaklarının kendi bütünlüğü içerisinde gözetileceği bir yer olarak hazırlanan şehrin fizikî ve sosyal görünümünü belirlemiştir."⁴⁵

2.1. İslâm Şehirlerinde Ortak Unsurlar

Şehirler, çeşitli medeniyetlere, kültürlere ve inanışlara ev sahipliği yapmasıyla tarihî geçmişleri bakımından birbirlerinden ayrılırken⁴⁶; öznesi insan olan medeniyetin olgunlaştığı şehirlerde yer almasıyla bazı ortak özellikleri bünyesinde barındırmıştır.⁴⁷ İslâm şehirlerinin şekillendirmesi ise genellikle kutsallık atfedilen konular merkeze alınarak yapılmıştır.⁴⁸ Kur'ân ve Sünnet odaklı anlayışın baskınlığı İslâm sembolü şehirlerde dinî, idarî, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarda kendini göstermiştir. İslâm şehirlerinin, inancın tezahürleri olarak farklı boyutlarda yapılanmaları ise en çok mimarî ve şehir planlamasına yansımıştır.⁴⁹ İslâm'ın ibadete özellikle de cemaatle kılınan namaza verdiği önemden dolayı câmi/mescit, eğitim için medreseler/sıbyan mektepleri, temizlik için hamam ve nefis temizliği için de büyük ölçüde İslâmlaşmaya da etki eden tekke ve zaviye mimarîleri gelişmiştir. Söz konusu binaların mimarisindeki tevhid, doğallık, sükûnet, tevazu, estetik süslemeler şehirlere yansımıştır. İdarî ve dinî kimliğe sahip binalar kalıcı malzeme olan taş ve mermerden, evler ise hayatın geçiciliğini hatırlatmak için, kerpiç ve ahşaptan yapılmıştır.⁵⁰ Bir Batılı gözüyle "İslâm insan karakterine uygun bir biçimde estetik duygusunu maneî inançla birleştirmiştir."⁵¹ ve bu birleşim yalnızca mimaride değil aynı zamanda hat sanatı, şiir, edebiyat, mûsikî,⁵² iç dekorasyon, giyim-kuşam, şark halıları, zarif seramikler, cam ve metal işleri gibi İslâm sanatına özgü ürünler ortaya çıkarmıştır.⁵³

⁴⁵ Halil İnalıcık, "Bir İslam Şehri: İstanbul", çev. İbrahim Kalın, *Marife* 4/2 (güz 2004), 309-325.

⁴⁶ Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", 9-26.

⁴⁷ Bayram Ali Çetinkaya, "Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti: Medine'den Medeniyete", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 5-50; Osman Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009), 69-70.

⁴⁸ Mehmet Said Şahinalp-Veysi Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi", *Millî Folklor Dergisi* 24/93 (2012), 149-168.

⁴⁹ Fazıl Acar, "Prof. Dr. Recep Şentürk: Cami İslâm toplumunun kalbidir.", *Diyanet Aylık Dergi* 322 (2017), 29-31.

⁵⁰ Fatih Aman, "Turgut Cansever Düşüncesinde Zihniyet-Şehir İlişkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 1240-1250.

⁵¹ Desmond Stewart, *Bir Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. Müjdat Kayayerli-Murat Özyiğit (İstanbul: Esra Yayınları, 1994), 138.

⁵² Haydar Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, çev. Bahadır Dülger (Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1963).

⁵³ Stewart, *Bir Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. Müjdat Kayayerli-Murat Özyiğit, 138-168.

Şehirler ortak bir kültürü paylaşan cemiyetlerin⁵⁴ dinini, değerlerini, ahlâkî sistemini yansıtmıştır. Yalnızca saf ve tabii inanışları değil, Kur'ân-ı Kerîm'in ahlâkî prensiplerinin de sosyal hayatla buluşturulması İslâm Medeniyetinin yüzyıllar boyunca sürmesinin sebebini de açıklamıştır.⁵⁵ Her bir medeniyet kendi değerleri ile özgürlüğe, dinamikliğe ulaşmıştır. İslâm şehirlerinin kurulması veya yeniden yapılandırılmasında da *İslâm şehirlerini* diğer medeniyet-şehirlerinden ayıran Kur'ân ve Sünnet odaklı tevhid, sadakat, adalet, sevgi, saygı, mahremiyet, güven, yardımlaşma gibi *İslâmî değerler* esas alınmıştır.⁵⁶ Bu bağlamda İslâm Medeniyetinde, şehir inşa edilirken merkezinde yönetim binası (dâru'l-imâre) ile hemen yanında ibadet mekânı olarak ve çeşitli sosyal faaliyetler için câmi (dâru'l-ibâde), eğitim merkezi medrese (dâru'l-ilm), onun yanında aynı alan içerisinde temizlik için hamam (dâru'l-nazafe) ve bunların etrafında çarşılar (dâru'l-esvâk), en dışta da meskûn yerler olan mahalleler sıralanmıştır.

2.1.1. İslâm Şehirlerinin Kalbi: Câmi (Dâru'l-İbade)

İslâm medeniyetinde şehir planlamaları yapılırken önce câmi konumlandırılmış daha sonra diğer fizikî unsurlara yer verilmiştir. Şehir planlarında merkezde bulunan câmiler, medeniyetin özü tevhid inancının en somut göstergelerinden ve somut olarak gözlemlendiğimiz şehirlerin manevi yöne açılan kapılarından olmuştur.

Câmi, İslâm Medeniyeti için öylesine önemli olmuştur ki Medine'ye hicretin ilk gününde ilk iş mescid yapmak⁵⁷ olmuştur. Hicret ederken bizzat Hz. Muhammed'in de inşasında yer aldığı ilk İslâm mescidi Kuba Mescidi⁵⁸ ardından ise Medine' de Mescid-i Nebevî inşa edilmiştir.⁵⁹ İslâm'ın şehirlerde temsil edilmesi için şehirlerin liderleri, kurulan şehir merkezinde bir câmi yaptırmış⁶⁰ veya fethedilen şehirlerin merkezinde bulunan en büyük mabedi câmiye dönüştürmüştür. Yeni fethedilen topraklarda başka dine mensup halk

⁵⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), "toplum", 732-733.

⁵⁵ Bammât, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, çev. Bahadır Dülger, 51.

⁵⁶ Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 53-63.

⁵⁷ et-Tevbe 9/108.

⁵⁸ Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 1/438.

⁵⁹ Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 1/482.

⁶⁰ Fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Fatih Camii ile Kanuni Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye Camii, dönemin padişahlarının ihtişamını göstermek için külliyelerinin merkezine inşa edilmiş, mimarî açıdan dönemin en muhteşem yapılarıdır. Bk. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: TTK Yayınları, 2003); Yasin Yılmaz, *Kanuni Vakfıyesi ve Süleymaniye Külliyesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008).

da yaşadığı için câmilerin asıl önemli olduğu yerler bu topraklar olmuştur.⁶¹ Fethedilen topraklarda câmi yapımı veya dönüştürme ile şehrin *İslâm Medeniyeti sembolü* olduğu anlaşılmıştır. Ayasofya Câmii bu dönüşüme örnek camilerden olmuştur.⁶² Bununla birlikte, Ayasofya'nın her ne kadar câmiye dönüştürüldüyse de Fatih Sultan Mehmet tarafından mabedin isminin aynen kalmasına müsaade edilmesi göz ardı edilemeyecek bir detay olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere İslâm Medeniyeti, şehirleri yakıp yıkmak niyetinde olmamış yalnızca İslâm'ın en iyi şekilde temsil edilmesi için, yeniden inşa edilmiş bir restorasyon yapılmıştır. Said Halim Paşa'nın da belirttiği gibi İslâm, ırkî özelliklere uymak değil, onları kendine uydurmak durumunda olmuştur. Fakat bunu yaparken tebdîlen ıslah ile var olanı tamamen değiştirmek yerine tadîlen ıslah ile eksik görülen veya uygun olmayan hususları değiştirmek önemli olmuştur.⁶³

Tadîlen ıslah bilinciyle hareket edilmiş Osmanlı döneminde ise büyük vilayetlerin merkezindeki büyük câmi (selâtin câmi); medrese, kütüphane, hastane, dârülaceze, tekke ve zaviye, mektep ve hamamlardan müteşekkil bir külliye'nin ana yapısı olmuştur. Şehir merkezlerinde inşa edilen câmilere ek olarak yerleşim bölgelerinde her bir mahalleye de bir câmi inşa edilmiştir. Müslüman halk her Cuma günü, dinî bir yükümlülük olan Cuma namazını edâ etmek için şehir merkezindeki büyük câmide toplanmış, şehrin liderleri halkın sorunlarını burada bizzat dinlemişlerdir.⁶⁴ Bu toplantılar dinî vecibelerin yerine getirilmesi yanında halkın sosyalleşmesine de katkılar sağlamıştır.

Câmiler, Allah'ın evi (Beytullah) olarak kabul edildiği için, kimseden herhangi bir ücret veya kısıtlayıcı herhangi bir durum talep edilmemiştir; birçoğu vakıf olarak varlığını sürdürmüştür. Günlük beş vakit namaz kılınması yanında câmi, genellikle halk eğitimi (ders-i âmm) için "sürekli eğitim" veren bir yer olmuştur. Bir dönem Hz. Muhammed'in evinin, Medine'de Daru'l-Kurrâ, Beytü'l-Uzzâb (Bekârlar Evi) gibi yerlerin eğitimde ev sahipliği yapmasının yanı sıra eğitim-öğretim faaliyetleri eğitim kurumu ihtiyacı gereği câmide sürdürülmüştür.⁶⁵ Bir müddet sonra câmilerin talebe yoğunluğundan dolayı ise, medrese olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁶⁶ Medreseler, Selçuklu döneminde devletin himayesine alındığı için özellikle bu dönemden

⁶¹ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 310.

⁶² İnalçık, *Bir İslâm Şehri*: İstanbul, 309-325.

⁶³ Said Halim Paşa, *Said Halim Paşa Külliyesi*, çev. Vahdettin Işık.

⁶⁴ İnalçık, *Bir İslâm Şehri*: İstanbul, 309-325.

⁶⁵ Yasin Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış", *Dinî Araştırmalar* 14/40 (Ocak-Haziran 2012), 203-221.

⁶⁶ Şakir Gözütok, "İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme", *Dinî Araştırmalar* 9/26 (Eylül 2006), 17-44.

İtibaren ilmin daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁶⁷ Osmanlı döneminde külliye içinde câmiye bitişik ayrı binalarda daha ileri düzeyde ilim tahsil etmek isteyenler için bugünün üniversitesi sayılabilecek medrese çatısı altında Kur'an, hadis, tefsir, fıkıh gibi İslâmî ilmlerle tarih, astronomi, coğrafya, gramer ve edebiyat gibi ilimler öğretilmiştir.⁶⁸

Câmilerle kurumlaşmaya başlayan eğitim; insanları Yaratıcısından haberdar etmek, insan davranışını inanca uygun kılarak dengeli ve uyumlu bir kişilik oluşturmak, aile ve toplumda nasıl tutumlar sergilenmesi gerektiğini ve duygusal açıdan dengeyi öğretmek, insanların birliği ve eşitliği için bireye inancı telkin etmek, İslâm inancı ve İslâm hukukuna dayalı bir toplum yetiştirmeyi temel amaçlar edinmiştir.⁶⁹ Özellikle henüz dinî ve sosyal müesseselerin iyice kurulup yayılmadığı zaman diliminde bir çok işleve sahip olan câmiler ibadetin, bir dönem yönetimin, sosyal hayatın ve eğitimin başladığı dinî, sosyo-kültürel merkezler olmuştur.

2.1.2. Yönetim

Hz. Peygamber'den Hz. Ömer dönemine kadar halifeler tarafından idari işler câmiden yürütülmüştür.⁷⁰ Hz. Ömer döneminde ise idari yönetim merkezi (dârü'l-imâre) câminin hemen yanında ayrı bir binaya taşınmıştır.⁷¹ Böylelikle Hz. Ömer döneminden itibaren yönetim, divan teşkilâtı olarak yer almıştır. Her ne kadar ilerleyen zamanlarda divan teşkilâtında değişimler görülmüş olsa da fonksiyonları değişiklik göstermemiştir.⁷² Emevîler ve Abbasîler döneminde de bu gelenek devam etmekle birlikte Emevî dönemi yöneticilerinden bazıları güvenlik gibi çeşitli nedenlerle yönetim merkezlerini şehir merkezinden uzakta konumlandırmışlardır.⁷³ Osmanlı döneminde ise Sultana bağlı bir teşkilatlanma ile yönetim, saray merkezli olmuştur. Devlet işleri burada selâmlık bölümünden yürütülmüştür.⁷⁴

⁶⁷ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 319.

⁶⁸ İsmail Râci el-Farukî-Luis Lâmia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999).

⁶⁹ Abdullah Muhammed Khouj, "İslâm'da Eğitim", çev. Semra Çinemre, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011), 277-308.

⁷⁰ Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 1/484.

⁷¹ Yılmaz Can, "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l- İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül, 1996), 123-134.

⁷² Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 45.

⁷³ Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*.

⁷⁴ Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Gazi Akademik Bakış* 5/9 (2011), 139 - 156.

İdari yönetimde görevlendirme devlet tarafından yapılmıştır. Hz. Muhammed döneminden itibaren adaletin önemli bir değer olması hasebiyle adli işlere çok önem verilmiştir. Hz. Muhammed zamanında oluşan gelenekler büyük bir titizlikle korunarak bağımsız bir adli teşkilât kurulmuştur. Adli mekanizmanın özünü oluşturan, İslâm ve şeriatı temsil eden bir İslâm toplumu imamı olarak kadılar, şehir hayatının oldukça geliştiği Orta çağ İslâm devletleri Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar, Selçuklu ve sonraki dönemi de kapsayan Osmanlı Devleti dönemlerinde görev almışlardır.⁷⁵ Merkez bürokrasisi içinde yer alan *kadı*, hukukî, askerî, malî ve idarî görevlere sahip olduğu için çok yönlü bir devlet görevlisi olmuştur; görev niteliği genel anlamda şehir yönetiminin bütün fonksiyonlarını içermiştir. Nitekim yerel yöneticilerin faaliyetleri Kadı'nın adli denetimine tabi olmuştur. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik hayatta çok önemli bir yeri olan ve şehrin silüetinde en önemli etkenlerden olan vakıf sisteminin denetimi de kadı tarafından yapılmıştır. Birçok görevi üstlendikleri için kadıların âlim, zahit ve âdil olmalarına dikkat edilmiştir.⁷⁶

Devletin yerine getirmekle sorumlu olduğu hemen hemen bütün kamuya ait hizmetler kadı tarafından denetlenen vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür.⁷⁷ Başta kadı olmak üzere şehir sorunlarının çözüme kavuşturulmasında *amid*⁷⁸, *mütesellim*, gerekli görülen yerlerde esnaflardan oluşan *lonca teşkilatı üyeleri*, *şehir kethüdası* ve *halkın ileri gelenleri* yer almıştır.⁷⁹ Sorunların çözüme kavuşturulmasında mahkemeler ve bunun yanında Mezalim Mahkemeleri bulunmuştur. İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adli yargı ve denetleme kurumu olan Mezalim Mahkemelerince hükümdarlar halkın şikayetlerini burada bizzat dinlemişlerdir.⁸⁰

Farklı kültürleri ve düşünceleri olan bir topluma sahip İslâm şehirleri, "birlik ve medeniyet sanatlarından" biri olan adalet ilkesi doğrultusunda yönetilerek⁸¹, toplumun birbirlerine saygı duyarak, müsamaha göstererek şekillendirdiği bir yönetim benimsemiştir.

2.1.3. Çarşı-Pazarlar (Dâru'l-Esvâk)

Sulama kanallarının açılması, eskilerinin tamir edilmesi, çiftçinin korunması gibi sebeplerden dolayı özellikle Selçuklu döneminden itibaren değerli olmuş

⁷⁵ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 26; 47; 295.

⁷⁶ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 297.

⁷⁷ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler" *Osmanlı Bilimi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2008), 157-175.

⁷⁸ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 294.

⁷⁹ Konur Alp Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yerel Yönetim Kültürü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2019), 429-452.

⁸⁰ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 26.

⁸¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih 1*, çev. Metin Karabaşoğlu.

ve şehirlerin büyümesini sağlamış bol ve bereketli ürün elde edilen tarımın⁸² yanı sıra şehrin asıl birliğini sağladığı düşünülen kısım ticaret ve sanayinin yer aldığı çarşı-pazar alanı olmuştur. Bu alan câmilerin çevresinde bulunduğu için Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada bulunarak ticaretlerini ortak bir alanda yapmışlardır. Yalnızca yiyecek satan dükkânlar ayrı tutulmuştur. Bunun da sebebi Müslümanlara dinen yasaklanmış içki ve domuz etinin gayrimüslimlerce satışta yer alması olmuştur. Bu maddelerin gayrimüslimler tarafından Müslümanlara satılması kesin olarak yasaklanmıştır.⁸³

Osmanlı döneminde çarşı-pazarlar, câmi veya câmiye yakın bedesten merkez alınarak şehir merkezlerinde kurulmuştur. Veyahut da her ikisinin bir arada olduğu merkezlerde geliştiği görülmüştür.⁸⁴ Ticaret alanları başka bölgelerden gelen tüccar ve müşterilere de ev sahipliği yapmıştır. Farklı bölgelerden tüccar ve müşterilerin İslâm şehirlerine gelmeleri ise İslâm Medeniyetinin çeşitli kültür ve inançlara sahip toplumlara tanıtılmasında ve kalplerin İslâm Medeniyetine ısındırılmasında bir sosyal fırsat olmuştur.

Çarşı-pazarlar, üretim ve ticaretin yanı sıra yoksullar için ücretsiz hamam (dâru'l-nezafe), susayanlar için sebiller, hayvanlar için bakımlar ve diğer dinlenme, konaklama gibi kişisel hizmetleriyle yer aldığı sosyal mekânlar olmuş ve vakıf arazilerinin gelirleri vâkıfın vakfiyesinde belirttiği yerlere harcandığı için⁸⁵ bütün bu hizmetler, masrafları vakfedilen arazilerden karşılanan *vakıf sistemi* ile yürütülmüştür.⁸⁶ Hayatın bütün alanlarıyla ilgilenen vakıflar, ticaret ve üretimde de önemli bir yere sahip olmuştur. Sistem tarafından, bütün şehirlerde var olan ticaret hanları, tacirlerin şehirlerarası yol güvenliği için kervansaraylar, gelir dengesizliklerinin çözümü gibi konularla sürekli olarak ilgilenilmiştir.⁸⁷

Köklerini fütüvvet anlayışından alan Anadolu Selçuklu dönemi mahsulü *Ahîlik Teşkilâtı* ekonomik alanda oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Teşkilâtın hazırladığı *Fütüvvetnamelere* göre esnaf belirli niteliklere sahipse ticaret alanında yerlerini alabilmişlerdir. Buna göre, "sosyal dayanışma, hizmet, samimiyet, cömertlik, yalnızca Allah'a kul olmak, insan sevgisi, iyi niyet, irade, bencillik ve kibirden uzaklaşmak, alçakgönüllülük, sürekli kendini geliştirme, saygı,

⁸² Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 327.

⁸³ İnalçık, *Bir İslâm Şehri: İstanbul*, 309-325.

⁸⁴ Şahinalp - Günal, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi", 149-168.

⁸⁵ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 305.

⁸⁶ Bk. Yasin Yılmaz, "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri", *Dinî Araştırmalar* 17/44 (Ocak Haziran 2014), 43-66.

⁸⁷ Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", 157-175.

merhamet, dürüstlük” fütüvvet esasları olarak belirlenmiştir.⁸⁸ Zaman içerisinde bünyesine farklı özellikler katarak 15. yüzyılda, İstanbul şehrinin fethi ile Lonca Teşkilâtı’na dönüşmüş ve Osmanlı ekonomisinin şehirdeki yapı taşlarını oluşturmuştur. Lonca Teşkilâtı olarak devam etmesinde, sınırların genişlemesi ve çok çeşitli etnik ve kültürel yapılarla karşılaşmanın sonucu gayrimüslim topluma da⁸⁹ bu teşkilatta yer verilmesi etkili olmuştur. Lonca Teşkilâtı satışlarda uyulması gereken fiyat ve ürün kalite standartlarını satışa sunmadan önce belirlemiştir.⁹⁰ Bu uygulama ile kapitalist bir zihniyetin dayattığı rekabetin aksine dayanışma ve birlik ruhu esas alınmıştır. Lonca Teşkilâtının içerisinde gayrimüslimlerin de üye olarak yer alması, harcı adalet olan bir cemiyetin yansıması olarak kabul edilebilir.

Müslümanların büyük önem verdiği *emr-i bi'l mâ'ruf ve nehy-i ani'l münker* (iyiliği emretme kötülüğü menetme) ayeti⁹¹ gereği İslâm şehirlerinde *hisbe* olarak adlandırılan ve amacı genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemek olan bir teşkilat kurulmuştur. Teşkilatta *muhtesip* adı verilen görevliler bulunmuştur. Temizlik, düzen, aydınlatma gibi belediye işleriyle ilgilenen muhtesip çoğunlukla insan ilişkilerinin yoğun olduğu çarşı-pazarlarda görev almış, aldanma ve aldatmaya mahal vermemek için ölçü ve tartıları teftiş etmiştir.⁹²

Düzenlemelerde görsellik ve müşterilerin konforu, çevreyi korumada önem arz ettiğinden çarşı ve pazarlarda tezgâhlar câminin yakınında, estetik ve çevresel açıdan, rahatsızlık vermeyeceği düşünülen belirli bir sırayla yer almıştır. Çarşı ve pazarlarda yerler tanzim edilirken “Önce buhur, itır satıcıları, sarraflar ve mücevheratçılar, daha sonra kitapçılar, ciltçiler, terziler, kilim, battaniye satıcıları ve en uzak yere ise dericiler, yiyecek, ağaç, metal işçileri, demirciler ve toprak eşya satıcıları yerleştirilmiştir.”⁹³

İslâm şehir toplumu, insana çalıştığından başkasının olmadığı⁹⁴ bilinci ve iş bölümü gerekliliğiyle bütün bu alanlarda rızkının temini için üretim ve ticaretle

⁸⁸ Fahri Solak, *Ahîlik: Kuruluşu, İlkeleri, Fonksiyonları* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009), 5.

⁸⁹ 17. yy. İstanbul lonca teşkilatına bakıldığında dini bileşimi şu şekildedir: Loncaların %57,9'u Müslümanlardan, %24,4'ü Hıristiyanlardan, %1,4'ü Yahudilerden, %16,3'lük kısım ise bu üç din dışında kalan loncalardan oluşmuştur. Bk. Halil Emre Akbaş vd., “Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilâtı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi ile Karşılaştırılması”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8 (Eylül 2018), 174.

⁹⁰ Halil Emre Akbaş vd., “Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilâtı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi ile Karşılaştırılması” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9 (Eylül 2018), 165-202.

⁹¹ Âl-i İmran 3/104.

⁹² el-Farukî- el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 73.

⁹³ Demirci, “İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, 129-146.

⁹⁴ en-Necm 53/39.

uğraşmıştır. Tarih boyunca ticaretin, devletlerin ekonomik hayatında mühim bir gelir kaynağı olduğu iyi bilindiği için İslâm şehirlerinde ticarete büyük önem verilmiştir. Ancak mal varlığı ile övünme, zorbalık, görev ve sorumlulukların unutulması gibi keyfî tutumlar olumlu karşılanmamıştır. İslâm'ın her alanında olduğu gibi üretim ve ticarete de ahlâkî ve toplumsal yarar önce gelmiştir. Helâl kazanç gözetilmiştir.⁹⁵ İslâm şehirlerinde ekonomi, inancın şekillendirmelerine göre biçimlenmiş ve dinî kurallar içinde gelişmiştir.⁹⁶

2.1.4. Mahalle

İslâm şehirlerinde yerleşim alanları olan mahalleler, idarî ve ticarî bölümden ayrı bir bölüm olarak yerini almıştır. Bazı araştırmacılar ticarî bölümlerin düzenli fakat yerleşim bölümlerinin düzensiz olduğunu çalışmalarında ifade etmişlerine karşın İslâm şehirlerinin bilinçli olarak böyle bir düzeni organize ettiklerini belirtmek daha isabetli olmuştur. İslâmî zihniyet doğrultusunda belirlenen düzenin amacı; yerleşmenin şehrin içerisinde yoğunlaşmasını önlemek, aidiyet, yönetime katılım, şehrin güvenliğini sağlamak, *mahremiyete* önem vermek, farklı dinî görüşlere ve kültüre sahip cemiyetlere özgür bir yaşam alanı sunmaktır. Yer verilen bu amaçlar gereği toplumsal hayatın bütün ihtiyaçlarının karşılandığı mahalleler çıkmaz sokaklara açılan bir ana caddeyle bölünmüştür.⁹⁷ Özel bir yol sistemi ile yollar belirli bir gruba ait olarak dönüştürülmüştür.⁹⁸ Böylelikle herkes kendi dininin ibadetlerini ve kültürünü kendi mahallesinde yaşama imkânı bulmuş, yaşadığı İslâm şehri tarafından ötekileştirilmemiştir. Şehirleşmenin sonucu olan sosyal ve idarî yapı birimi olan her bir mahalle içindeki toplumu yansıtmıştır.⁹⁹ Öyle ki gayrimüslimlerin aralarında yaşadıkları mezhep çekişmelerine eskiden olduğu gibi yine rastlanmakla beraber İslâm Medeniyeti altında oldukları sürece bu pek açığa çıkmamış, buralarda daha serbest bir dinî yaşama sahip olmuşlardır.¹⁰⁰ Yine Aynı şekilde Avrupa'dan Kudüs'e giden Hıristiyan hacıları da, kendi hayat ve

⁹⁵ Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik Açıdan Din-İktisat İlişkisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 224-246.

⁹⁶ Mustafa Karahöyük, "Din ve Ekonomi İlişkisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.

⁹⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı - Ali Murat Yel, "Mahalle", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 27 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 323-326.

⁹⁸ Yılmaz Can, "H. I-III./M.VII-IX. YY. İslâm Şehri" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 109-138.

⁹⁹ Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 3/218-245.

¹⁰⁰ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 314-315.

mallarının İslâm şehirlerinde, kendi memleketleriyle karşılaştırıldığında, daha emin olduklarını ifade etmişlerdir.¹⁰¹

İslâm'da mahremiyet ve özel hayata dokunulmazlık anlayışı gereği devlet, mahallelerle ticari bölümde ve merkezde olduğu gibi doğrudan ilgilenmemiştir. Mahallelerde, mahalle sakinlerinin seçtiği *kethüda* ve *imam*, vergi toplama ve asayişin sağlanması konusunda devlet ile toplum arasında aracı olmuştur.¹⁰² Bununla birlikte İslâmî toplumda iyiyi teşvik, kötülüğü engellemek herkesin görevi olduğu için her mahalle sakini kendi güvenliğinden, mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşturulmasından ve doğan bir zararın karşılanmasından ayrıca ortaklaşa sorumlu olmuştur.¹⁰³ Ortaklaşa sorumluluk toplumda yardımlaşma ve işbirliği kavramının, dayanışmanın, fikir alışverişinin, etkileşimin, misafirperverliğin, cömertliğin sürekli canlı kalmasını sağlamıştır. Mahallelerin söz konusu olumlu soyut kavramlarla ifade edilmesi onların ne kadar somut yerine soyut değerleri 'ben' yerine 'biz' kavramını önemseyişine bağlı olmuştur. Buna verilebilecek örneklerden bir tanesi Hz. Muhammed döneminde mevcut olan din kardeşliği müessesesi olmuştur. Buna göre Medine'ye hicret eden Müslümanlar (Muhacirler) ile Medineli Müslümanlar (Ensar) birbirleriyle mallarını paylaşmış, birlikte çalışıp kazanmış, Ensar her şeylerini geride bırakmak durumunda kalmış Muhacirlere evlerini açmıştır. Öyle ki bu müessese ile cahiliye dönemine dayanan kabilecilik, düşmanca davranışlar, ırk, dil, sınıf, coğrafi ayrılıklar yerini Allah için sevmeye, samimiyete, fedakârlığa bırakmıştır.¹⁰⁴

Yardımlaşmanın sıklıkla görüldüğü mahallelerde ortaya çıkan, İslâm'da önemli bir yere sahip olan komşuluk ilişkileri ve *komşuluk hakkı* modern insanın anlamlandırma zorlanacağı bir anlayış üretmiştir.¹⁰⁵ İslâm, devamlılık gösteren sosyal ilişkilerin menfaat gözetmemeyi, komşusu açken tok yatan bir komşu olmamayı, Allah için sevmeyi ve saymayı teşvik etmiştir. Türk-İslâm filozofu Fârâbî, bu şekilde var olan bir toplumun oluşturacağı şehirleri, sağlıklı bir bedene benzetmiştir. Bedenin organlarının bir diğer deyişle büyük topluma uygun bir amirin/liderin amaçları doğrultusunda toplumların, birbirleri ile uyumlu olarak, yardımlaşarak bedeni/ şehri sağlıklı tutması ile medinetü'l fâzılanın (erdemli şehir) ve en erdemli toplumun oluşup mevcudiyetini koruyabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü, 60.

¹⁰² İnalçık, *Bir İslâm Şehri*: İstanbul, 309-325.

¹⁰³ Küçükbaşçı - Yel, "Mahalle", 27/323-326.

¹⁰⁴ Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, 1/477, 500.

¹⁰⁵ Demirci, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", 129-146.

¹⁰⁶ Ebu Nasr el-Fârâbî, *İdeal Devlet: el-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan Kitap, 2015).

Sonuç

Bir disiplin olarak şehirlerin ele alındığı yabancı literatür incelendiğinde, çokça referans olarak gösterilen ve görüşleri benimsenerek birçok kitleyi etkilemiş bazı sosyologların şehir tanımlarının, kendine özgü kimliklere ve değerlere sahip olmasından dolayı 7-19. yüzyıllar arasındaki İslâm şehirleri ile örtüşmediği veya bazı hususlarda ayrıldığı görülmüştür. Şehirlerde duyarsızlaşma ve bireyselleşmenin oluşması düşüncesine karşı İslâm şehirlerinde, cemiyetin her bir ferдинin yaşadıkları yerlerde yaşanan durumlardan sorumlu olması ve güvenliğin sağlanmasında rol alması, komşusu açken tok yatmaması; şehirlerde ahlakî düzenin bozulması düşüncesine karşı İslâm şehirlerinde hisbe teşkilatının kurulması, fütüvvet esaslarına riayet edilmesi, insana çalıştığından başkasının olmaması bilinci, insanın manevi hayatını, bireysel ve sosyal davranışlarını gözeten bir Allah inancı, İslâm ahlâkının asıl kaynağı Kur'ân ve Sünnet'e göre hareket etme, insanın kendisiyle hesaplaşmasını sağlayan irade eğitimi, herkesi kucaklayan bir kardeşlik ruhu, ahlâkî ve toplumsal yararın gözetilmesi, veren elin alan elden hayırlı kabul edilmesi, herkesin birbirine hoşgörü ile yaklaşmasına dayalı bir zihniyetle hareket edilmesi İslâm şehirlerini diğer şehirlerden ayıran hususlar olmuştur.

Yine aynı şekilde şehirlerde kapitalizm ve olumsuz yönde zihniyet değişimlerinin varlığı düşüncesine karşı İslâm şehirlerinde; ekonominin, inancın şekillendirmelerine göre biçimlenmesi ve dinî kurallar içinde geliştirilmesi, gelir dengesizliklerinin önüne geçecek önceden alınmış tedbirlerin olması, Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi zenginliğin en hayırlısının gönül zenginliği olması ve bu bağlamda kalplerin kazanılmasının öncelenmesi, rekabet yerine dayanışmanın, fikir alışverişinin esas alınması, vakıf sistemi ile topluma birçok hizmetin ücretsiz olarak sunulması, ticaretin rızık temini için övünme, zorbalık gibi keyfî tutumlardan uzak kalacak şekilde yapılması; şehirlerde dinin bencilce çıkarlara hizmet etmesi düşüncesine karşı İslâm şehirlerinde, Allah'a kulluk bilinci ile paylaşımın, müsamahanın, tevazunun, aidiyet bilincinin yer alması; aristokrasinin ve İslâm'ın şehirleşme de engel bir unsur olması düşüncesine karşı bir İslâm şehri olan Medine'de Medine Sözleşmesi yapılarak insan haklarının, toplumsal düzenin esas alınması ve buna bağlı olarak bu şehirdeki farklı din ve ırka mensup kişilerle tek millet olunması ve bunun diğer İslâm şehirlerinde de devam etmesi, Hz. Muhammed'in mescidlerin ve diğer binaların inşasında kendisini ayrı bir muameleye tabi tutmadan bizzat görev alması, İslâm'ın kökleri çok eskilere dayanmakla birlikte İslâm inancının özellikle Medine'de yani bir şehir üzerinde yayılması, bir diğer deyişle şehir üzerinde yayılmaya başlayan bir din ile İslâm

Medeniyetinden söz edilmeye başlanması disiplinde yer alan bazı şehir tanımlarıyla neden İslâm şehirlerinin örtüşmediği veya birtakım hususlarda ayrıldığını gösteren İslâm şehirlerine özgü zenginlikler olmuştur.

İslâm şehirleri, İslâm kültürünün genişlemesiyle birlikte dünya çapında etkili olan bir İslâm Medeniyetine dönüşmüştür. Bu şehirler her geçen gün etkilemiş ve kendisi de belli ölçülerde etkilenmiştir. Buldukları coğrafyaya, ekonomik şartlara, siyasî sebeplere, çeşitli kültürlerle etkileşimlerine göre farklı formlarda, temel değerlerinden uzaklaşmadan var olmuşlardır. Cemiyetler kendi değerlerini şehirlere yansıtmuşlardır. İslâm Medeniyeti, cemiyeti ve şehirleri daima birbirleri ile etkileşimde olmuştur. Dolayısıyla değerlendirme yaparken dinin, tarihî bir süreç veya geri kalmışlık olarak görüldüğü, medeniyete ait değerlerin ele alınmadan doğrudan madde merkezli açıklandığı, bir medeniyetin birkaç şehre indirgendiği genelleyici yaklaşımların, asırlar boyu devam eden bir medeniyeti tüm boyutlarıyla anlamada yetersiz kalması kaçınılmaz olmuştur. İslâm'ın en güzel eserleri olan şehirleri kendine has konumu ve sosyokültürel dinamikleri ile okumak medeniyet, cemiyet ve şehir üçlüsünde mevcut olan teolojik tarih gerçekliğini seküler bir şekilde okumaktan ziyade, dinî sosyolojik bir bakış açısıyla ele almak gerekmiştir. Nasıl ki tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrat, "*Hastalık yok hasta vardır.*"¹⁰⁷ diyerek her bir tedavinin kişiye göre değişeceğini, çeşitli dış etkenlerin de var olabileceğini göz önünde bulunduruyorsa, şehri incelemek isteyen bir bilim insanı da aynı hassasiyetle şehirleri ele almalı, medeniyete ve cemiyete göre şehirler hakkında bilimsel tutumlarla derin çıkarımlarda bulunmuş olmalıdır. Şehir ve medeniyetler içinde bulunduğu çevre faktörleri ve kendilerine ait özellikler ele alınarak incelenmelidir. Bir bölgede yaşanan süreç ile başka bir bölgede yaşanan süreç aynı sebeplerden kaynaklanmadığı gibi, aynı sonuçları da vermediği için her bir medeniyet ve şehir, bulunduğu coğrafi konum, etkileşimde olduğu dinî ve etnik kökenleri, siyasî ve ekonomik şartları ile bütüncül şekilde ele alındığında medeniyetin, cemiyetin ve şehirlerin ruhu daha net anlaşılacaktır.

Şehirler, madde olarak görülenin ötesinde değerlere açılan bir pencere ile anlaşılabilmiştir. Şehirlerin İslâm şehri olarak dile ve yazıya dökülmesi, İslâm'ın getirdiği medeniyet ve cemiyet harmanının bir sonucu olmuştur. İslâm şehirlerinin ortak unsurları câmi, yönetim, çarşı-pazar, mahalle unsurlarında bu harmanlanmanın yansımaları görülmüştür. Toplumsal dinamikler maddî unsurların içinin manevî dolgularla dolmasını sağlamış, Kur'ân ve Sünnet odaklı sağlam temellere dayalı ortak unsurlardan bahsetmek mümkün

¹⁰⁷ Bk. Jaime Restrepo Cuartas, "Challenges of health education in the 21st century", *Revista Cuidarte* 9/3 (2018), 2291-2293; Dr Suneel Dhand, "It is far more important to know what person the disease has than what disease the person has." (Erişim 19.10.2021).

olmuştur. Ortak unsurlardan câmi, tevhid inancı bilinciyle İslâm'ı benimsemiş her şehir kurucusu ya da fâtihi tarafından şehir planlarında şehrin merkezine konumlandırılmıştır. Din, eğitim, yönetim konularında önemli bir yere sahip olmuştur. Bir diğer ortak unsur yönetimde, adalet, kalpleri kazanma, müsamaha, güven gibi değerler şehrin kurucuları tarafından benimsenmiş ve seçtikleri görevliler tarafından câmi, kale, saray gibi mekânlarda şehrin yönetimi sağlanmıştır. Osmanlı döneminde kadı, şehrin yönetiminde önemli bir yerde olmuştur. Şehrin İslâm dinine uygun olarak oluşumunda büyük bir rol oynayan vakıf sistemi dâhil, yönetim çok yönlü bir şekilde kadı gözetiminde olmuştur. Çarşı-pazarlar, câmiye yakın yer almış, dinî inançlar ve teşkilatlar aracılığıyla, ticaret ve üretim şekillenmiş ve gelir kaynağı alanları olmuştur. Son olarak mahalleler, saygı ve sevginin bulunduğu, özgür yaşam alanları olmuştur. Her toplum kendi hayatını belirli kurallar içinde mahallelerinde gösterişten uzak bir şekilde buralarda yaşama fırsatı bulmuştur.

Nitekim İslâm Medeniyetinin çekirdeği tevhid anlayışının getirdiği değerler, Yunus Emre'nin deyişiyle yaratılanı Yaratandan ötürü sevmenin, Mehmet Akif Ersoy'un deyişiyle iki kazma iki de ırgat gerektiren yıkmak yerine yapmanın, kalpleri kazanmanın, saygı, mahremiyet, güven, yardımlaşma, fütüvvet, doğallık, sükûnet, tevazu, iyiliğe davet kötülükten uzak olma bilincinin getirdiği bilinç ile İslâm Medeniyeti ve şehirleri ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Acar, Fazıl. "Prof. Dr. Recep Şentürk: Cami İslâm toplumunun kalbidir.". *Diyanet Aylık Dergi* 322 (2017), 29-31.
- Akbaş, Halil Emre vd. "Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilâtı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi ile Karşılaştırılması". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9 (Eylül 2018), 165-202.
- Aman, Fatih. "Turgut Cansever Düşüncesinde Zihniyet - Şehir İlişkisi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 1240-1250.
- Armağan, Abdüllatif. "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler". *Gazi Akademik Bakış* 5/9 (2011), 139 - 156.
- Bammat, Haydar. *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*. çev. Bahadır Dülger. Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1963.
- Barthold, Wilhelm. *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.
- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler". *Osmanlı Bilimi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2008), 157-175.

Blanton, Richard. "Anthropological Studies of Cities". *Annual Review of Anthropology* 5/1 (1976), 249-264.

Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28. 311-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Can, Yılmaz. "H. I-III./M.VII-IX. YY. İslâm Şehri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 109-138.

Can, Yılmaz. "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmâra İkili Üzerine Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül, 1996), 123-134.

Canatar, Mehmet. "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 3/218-245. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Cansever, Turgut. *Osmanlı Şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Castells, Manuel. "Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age". *The City Reader*. ed. Richard T. LeGates-Frederich Stout. 229-240. New York: Routledge, 2016.

Çetin, Osman. *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti: Medine'den Medeniyete". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 5-50.

Davutoğlu, Ahmet. "Medeniyetler ve Şehirler". *Tarihin Öznesi Olarak Şehir: Medeniyetler Tarihi ve Eksen Şehirler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Demir, Konur Alp. "Osmanlı Devleti'nde Yerel Yönetim Kültürü". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2019), 429-452.

Demirci, Mustafa. "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri". *İstem* 1/2 (2003), 129 - 146.

Dr Dhand, Dr Suneel Dhand, "It is far more important to know what person the disease has than what disease the person has.". Erişim 19 Ekim 2021. <https://suneeldhand.com/2020/07/21/it-is-more-important-to-know-what-sort-of-person-has-a-disease-than-to-know-what-sort-of-disease-a-person-has/>

Erez, Ebru. *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Fârâbî, Ebu Nasr. *İdeal Devlet: el-Medinetü'l Fâzıla*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2015.

Farukî, İsmail Râci- Farukî, Luis Lâmia. *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999.

Gazali, Muhammed. *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*. çev. Emrullah İşler. Ankara: Sor Yayıncılık, 1993.

Gözütok, Şakir. "İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseseleşme". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 9/26 (Eylül 2006), 17-44.

Gül, Muammer. "İslâm ve Şehir". *Muhafazakâr Düşünce* 23 (2010), 74-85.

Harvey, David. "The Right to the City". *The City Reader*. ed. Richard T. LeGates-Frederich Stout. 270-278. New York: Routledge, 2016.

Hodgson, Marshall G.S. "İslâm'ın Din ve Medeniyet Manzarası". *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. 2 Cilt. çev. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadirî Ugan. 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.

İnalçık, Halil. "Bir İslâm Şehri: İstanbul". çev. İbrahim Kalın. *Marife* 4/2 (2004), 309-325.

İnalçık, Halil. İki Karanın Sultanı İki Denizin Hakanı Kayseri Rûm: Fatih Sultan Mehmed Han. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Karahöyük, Mustafa. "Din ve Ekonomi İlişkisi". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.

Kayaoglu, İsmet. "İslâm Kültürünün Doğuşu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 205-211.

Keskin, Ömer Ali. "Batı'nın Karanlık Doğu'nun Altın Çağında Bilim: İslâm Bilim Tarihi Açısından Bir Karşılaştırma". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Aralık 2019), 133-154.

Khouj, Abdullah Muhammed. "İslâm'da Eğitim". çev. Semra Çinemre. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011), 277-308.

Koyuncu, Mevlüt. "Medine Şehir Devleti". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 11/2 (2009), 87-103.

Kurt, Abdurrahman. "Sosyolojik Açından Din-İktisat İlişkisi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 224-246.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri- Yel, Ali Murat. "Mahalle". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 323-326.

- Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Marx, Karl- Engels, Friedrich. "Manifesto of the Communist Party (February 1848)". *Selected Works*. çev. Samuel Moore. 1/98-137. Moscow: Progress Publishers, 1969.
- Mevdûdî, Ebul A'la. *İslâm Medeniyeti Esasları ve Menşei*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Hilal Yayınları, 1968.
- Öz, Mehmet. "Fatih ve Fetih Ruhu". *Türk Yurdu* 107/369 (Mayıs 2018).
- Özkan, Âdem. *Bilim Tarihinde Ezberbozan: Prof. Dr. Fuat Sezgin'le Birlikte*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Yayınevi, 2019.
- Said Halim Paşa, *Said Halim Paşa Külliyesi*, çev. Vahdettin Işık. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Simmel, Georg. "The Sociology of Georg Simmel Metropolis and Mental Life". *The Urban Sociology Reader*. ed. Jan Lin- Christopher Mele. 23-31. New York: Routledge, 2013.
- Solak, Fahri. *Ahîlik: Kuruluşu, İlkeleri, Fonksiyonları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009.
- Stewart, Desmond. *Bir Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*. çev. Müjdat Kayayerli-Murat Özyiğit. İstanbul: Esra Yayınları, 1994.
- Suruç, Salih. *Peygamberimizin Hayatı*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1983.
- Şahinalp, Mehmet Said- Günal, Veysi. "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçerisinde Kademeleşme Yönünden Mekânsal Analizi". *Millî Folklor Dergisi* 24/93 (2012), 149-168.
- Uçar, İlyas. *Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medine'de Gündelik Hayat*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Uğur, Yunus. "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (Eylül 2005), 9-26.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Weber, Max. *The City*. çev. Don Martindale- Gertrud Neuwirth. New York: The Free Press, 1966.

Wirth, Louis. "Urbanism as a Way of Life". *The Urban Sociology Reader*. ed. Jan Lin- Christopher Mele. 32-41. New York: Routledge, 2013.

Yılmaz, Yasin. "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış", *Dinî Araştırmalar* 14/40 (Ocak-Haziran 2012), 203-221.

Yılmaz, Yasin. "İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2021), 591-612.

Yılmaz, Yasin. "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri", *Dinî Araştırmalar* 17/44 (Ocak-Haziran 2014), 43-66.

Yılmaz, Yasin. *Kanuni Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

